

УДК (37+39)(477.43/44)(09)

Тетяна Окольнича

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФІВ КИЇВСЬКОГО НАУКОВОГО ОСЕРЕДКУ ХІХ СТОЛІТТЯ У ВИВЧЕННІ НАРОДНО- ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ ПОДІЛЛЯ

У статті автором розкривається проблема дослідження народно-педагогічних уявлень українців Поділля етнографами київського наукового осередку ХІХ століття та їх вплив на українське науково-культурне самовизначення. Автор виділяє основні періоди у вивченні народно-педагогічних уявлень наших пращурів етнографами ХІХ ст., в яких розкриває активізацію інтересу етнографів до народної культури та народної педагогіки. У статті робиться наголос на тому, що провідне місце в активному розвитку української науки другої половини ХІХ ст. в цілому, і етнографії зокрема, належить вітчизняним дослідникам, науковим центрам, діяльності урядових установ та навчальних закладів. Автор статті приходять до висновку, що в українській етнографії з середини ХІХ ст. виразно утвердився і розвивався демократичний напрям досліджень.

Ключові слова: народна педагогіка, народна культура, українська етнографія, народний побут.

В статье автором раскрывается проблема изучения народно-педагогических взглядов украинцев этнографами киевского научного центра ХІХ века, их влияние на украинское научно-культурное самоопределение. Автор выделяет основные периоды в изучении народно-педагогических взглядов наших предков этнографами ХІХ века в которых раскрывает активизацию интереса этнографов к народной культуре и народной педагогике. В статье делается ударение на том, что основную роль в активном развитии украинской науки второй половины ХІХ века в целом и этнографии в частности, принадлежит отечественным ученым, научным центрам, правительственным учреждениям и учебным заведениям. Автор статьи приходит к выводу, что в украинской этнографии с середины ХІХ века выразительно утвердился и развивался демократическое направление исследований.

Ключевые слова: народная педагогика, народная культура, украинская этнография, народный быт.

In this publication the author develops the problem of Ukrainian national pedagogical ideas studied by ethnographers of the nineteenth century Kiev scientific center and their influence on the Ukrainian scientific and cultural self-

determination. The author distinguishes the main periods of the nineteenth century ethnographers studies of folk-pedagogical ideas of our ancestors., revealing the activation of ethnographers interest in folk culture and pedagogy. Attention is paid to the fact that the leading place in the active development of Ukrainian science of the late nineteenth century in general, and ethnography in particular, belongs to local researchers, research centers, government and educational institutions efforts. In the mid-nineteenth century Kyiv played a significant role in this, being the center of ethnographic studies of various rites clothes description, children's furniture, accommodation conditions, games, toys, children's participation in public life of the community of the Ukrainian people. An important role in the organizing of research work connected with the studies of folk culture, ways of children education belongs to the Commission of the provinces of Kiev school district description (1850-1864), that initiated the trend of regional studies.

Key words: *national pedagogy, national culture, ethnography, folk life.*

У зв'язку з корінними соціально-економічними змінами в житті країни спостерігається відчутний інтерес до виробленої упродовж віків народної практики виховання підростаючих поколінь. Загострюється проблема подальшого дослідження та практичного використання позитивного досвіду української народної педагогіки, тому що у народній філософії сконцентровано мудрість поколінь, яка прийшла у наш день крізь століття. Для вивчення специфіки виховання дітей важливими є етнографічні дані, зокрема: різноманітні обряди, описання одягу, дитячих меблів, умов проживання, ігор, іграшок, участі дітей у громадському житті общини.

Другу половину XIX ст. у світовому контексті називають золотим віком в етнографії. За цей період не тільки сформувалися різні школи, течії в етнографічній науці, але й продовжувався активний період фіксації етнографічного матеріалу, що є цінним для історії педагогіки з фактологічного погляду та становить важливу групу джерел у вивченні народної педагогіки.

Перші спроби історіографічного аналізу наукової роботи представників київського наукового осередку виявляємо в рецензіях на їх етнографічні праці.

50-ті рр. XXст. – наступний етап у дослідженні наукового доробку представників київського наукового осередку. В цей період з'являються праці історіографічного характеру, в яких подавався огляд дослідження окремих постатей, які пов'язані з вивченням поставленої нами проблеми, зокрема, І. Вернадського, Д. Журавського, М. Максимовича, М. Маркевича, А. Маркевича, А. Метлинського, П. Павлова, В. Тарнавського.

У 60-ті рр. XX ст. до історіографічного вивчення спадщини вчених

київського наукового округу особливо активно долучився О. Мороз, який звертає увагу на значення етнографічних досліджень у вивченні народно-педагогічних інституцій.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. популярною стає тема історіографічного дослідження вищезазначених постатей на сторінках періодики, а також проблема висвітлення їх здобутків через призму поглядів людей, які були з ними особисто знайомі.

У сучасній історико-педагогічній науці сформувалися цілі наукові напрями, мета яких полягає в дослідженні життя, діяльності та творчості вище названих вчених, робиться наголос на значенні їх записів для вивчення поглядів наших пращурів на виховання молодшого покоління.

У сучасній науці (М. Козлова, М. Маснюк, С. Грици) розробляються нові підходи до оцінки наукової спадщини представників київського наукового округу не лише на рівні історичних, історіографічних досліджень, але й на рівні історико-педагогічних узагальнень.

У статті автор ставить собі за мету дослідити погляди, методи та підходи київських науковців другої половини ХІХ ст. щодо вивчення традиційної культури подолян, як джерела для вивчення специфіки виховання дітей.

Провідне місце в активному розвитку української науки другої половини ХІХ ст. в цілому, і етнографії зокрема, належить вітчизняним дослідникам, науковим центрам, діяльності урядових установ та навчальних закладів. В середині ХІХ ст. у цьому значну роль відіграв Київ.

Центр етнографічного вивчення різноманітних обрядів, описання одягу, дитячих меблів, умов проживання, ігор, іграшок, участі дітей у громадському житті общини українського народу сформувався навколо одного з найдосвідченіших українських етнографів, ректора університету М. Максимовича, який виступив на захист прав, самобутності українського народу, його культури і за ним у 20–60 рр. ХІХ ст. пішла прогресивна інтелігенція. Початок в Україні системного збору етнографічного матеріалу пов'язаний саме з М. Максимовичем. Завдячуючи цьому вченому в середині ХІХ ст. були зроблені перші кроки у ствердженні наукових позицій етнографічної науки в Україні, які пов'язані зі створенням спеціальних етнографічних закладів. Так, за безпосередньою участю М. Максимовича в 1835 р. був створений «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у Києві», в 1837 р. – «Музей старожитностей» (з експозиціями археологічних та етнографічних матеріалів).

До середини ХІХ ст. у Києві були зібрані кращі науковці – представники прогресивної молоді інтелігенції. Одним з перших займався збиранням етнографічних подільських матеріалів саме М. Максимович, який в різних місцевостях Київської, Подільської та Волинської губерній записував народні перекази, місцеві повісті, оповідання, пісні, казки,

загадки.

М. Максимович описав також народну толоку; народну архітектуру, зробив зарисовки жител, їх різновиди й типи, описав будівельні матеріали, характер будівництва, оздоблення. У своїх записках зробив опис селянського житла. Найбільшим внеском в науку, як вважає дослідниця його творчості О. Кравець, є те, що вперше окрім описів народної архітектури дослідник описав оберігальну символіку житла [3, с. 45].

Взагалі вся діяльність М. Максимовича, як зазначав етнограф М. Сумцов, визначається як «наукова діяльність нерозривно пов'язана з вивченням народної педагогіки» [5, с. 90].

М. Максимович займався активно й видавничою діяльністю. Саме в цей час зароджується інтерес до вивчення усної народної творчості Поділля. Керуючись методикою збирання пісень, М. Максимович видав унікальні на той час збірки українських народних пісень, дитячих потішок, забавлянок, за допомогою яких дитина здобувала перші знання про оточуючий її світ.

Важливе значення для становлення і розвитку вітчизняної етнографії мало створення фундаментальної археографічної джерельної бази. З цією метою в Києві у 1834 р. була створена «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів», яка збирала і публікувала документальні матеріали. У 1858 р. професором М. Іванишевим був розроблений план організації видання Тимчасовою комісією нового багатотомника «Архив Юго-Западной России». Протягом 1859–1914 рр. було опубліковано 35 томів, багато документів з яких належать історії Поділля, його матеріальній та духовній культурі. Саме з цих матеріалів можливо черпати відомості про виховання у дітей шанобливого ставлення до природи.

Важлива роль в організації наукової роботи по вивченню народної культури, способів виховання дітей належить Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1850–1864), яка започаткувала напрям регіональних досліджень. Перехід від нагромадження і введення в науковий обіг величезного масиву джерел до аналізу регіональної специфіки Поділля пов'язаний також з діяльністю цього товариства, яке відіграло чималу роль у збиранні і первісному осмисленні фактичного матеріалу, виробленні відповідних методик обстеження регіонів, зокрема Поділля.

Київський навчальний округ об'єднував Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську і Полтавську губернії. Комісія переслідувала загалом ту ж мету, що й Російське Географічне Товариство, але в межах п'яти центральних українських губерній. Головною метою Комісії, згідно статуту, було дослідження губерній Київського навчального округу в природничому, сільськогосподарському і народно-педагогічному відношенні, описання дитячої та дорослої обрядовості.

Завдяки активній участі в роботі Комісії провідних учених

І. Вернадського, Д. Журавського, М. Максимовича, М. Маркевича, А. Маркевича, А. Метлинського, П. Павлова, В. Тарнавського та інших, вона виконала й широку програму історико-краєзнавчих досліджень. Спеціально для цього завдання був складений план опису губерній Київського навчального округу. Ним передбачалося збирання й етнографічного матеріалу: про побут, заняття, звичаї населення, а також способи виховання дітей.

Комісією проводилися масштабні статистичні дослідження населених пунктів та повітів губерній в цілому, Подільської зокрема, в результаті яких склалися описи: по зросту й зменшенню населення, обрахунку сімей за віковим складом, складу населення відносно шлюбу, опис дитячих ігор, іграшок, родинної обрядовості, оберігальної символіки житла, які є на сьогодні важливим джерелом для вивчення особливостей народної педагогіки Поділля ХІХ ст. Деяка частина цих матеріалів зберігається у Інституті Рукопису НБУ ім. В. Вернадського [6].

Етнографічно-фольклорні дослідження набули більш організованого й системного характеру після створення у складі Комісії етнографічного відділення (1854 р.) та видання і розповсюдження в окрузі широкої етнографічної програми. Учений секретар Комісії Д. Журавський наголошував на необхідності конкретизованих, пристосованих до специфіки кожного регіону програм, які б ґрунтувалися на даних статистичних обстежень. Він перший запровадив статистичний метод в етнографії і у 1851 р., розробив «План статистичного опису губерній Київського навчального округу» [2]. Це була детальна програма комплексного (в тому числі й етнографічного) вивчення особливостей життєдіяльності народу центральної України, але, на жаль, через свою громіздкість не набула широкого застосування на периферії.

Одну зі спеціальних програм етнографічних досліджень Київського округу розробив у 1853 р. професор В. Дабіжа. Концентруючи увагу на етнографічних особливостях регіону, її доповнив А. Метлинський. Програма мала два великі відділення про суспільний побут та організацію життя дітей, тобто досить широко охопила усі галузі культури і побуту українців: житло, поселення, народний одяг, їжа, засоби пересування, знаряддя праці, залучення дітей до праці. Велика увага в програмі також приділялася вивченню господарства й занять народу, його виробничого побуту, родинного й громадського життя, пережитків родового устрою. Детально були розроблені й розділи з духовної культури – вірування й пов'язана з ними обрядовість, музика й народна творчість, значна увага приділялась дослідженню дитячої обрядовості, що пов'язана з переходом від дитячого життя до дорослого.

Програма А. Метлинського й В. Дабіжі чіткіше окреслювала обсяг етнографії, орієнтувала збирачів на вивчення локальних груп. Складачі

програми також передбачили характеристику участі селянських дітей у трудовій діяльності. У програмі є ряд методичних настанов, які полягали в збереженні мови реципієнта та передачі відомостей про інформатора, анотації зібраних матеріалів. У програмі був вперше застосований метод картографування конкретних культурно-побутових явищ при наявності достатньої кількості фактичного матеріалу. Така програма була розіслана до багатьох університетів, наукових товариств, редакцій різних видань в Україні і за її межами. Вже в 1856–1857 рр. почали надходити відповіді на програму у вигляді описів. З Поділля на адресу цієї установи також надходили етнографічні описи, авторами яких були місцеві викладачі, чиновники різних рангів, діячі церкви.

Як бачимо, вчені Києва зробили серйозну заявку в справі дослідження особливостей життєдіяльності дітей Поділля ХІХ ст. Предметом особливої уваги українських етнографів, членів Комісії, в цей період постало питання методики збирання і публікації польового етнографічного та фольклорного матеріалу. Вчені розробили, деталізували етнографічну програму спеціально для регіонів України. Комісія провела науково-організаційну роботу, розіславши науково-інструктивні матеріали, анкети, програми, завдяки яким створила широку кореспондентську мережу в губерніях округу. До складу Комісії ввійшли крім професорів і співробітників університету, представники різних установ та аматори-етнографи, що жили на периферії, зокрема в Подільській губернії. Отже, з Києвом пов'язане завершення процесу становлення української етнографічної науки, як основного джерела для вивчення особливостей виховання дітей.

Другий етап у розвитку етнографічних регіонально-історичних досліджень в Україні, що припадає на 60–90 рр. ХІХ ст., пов'язаний з історичною школою В. Антоновича. Київська історична школа одного з фундаторів української етнографії професора В. Антоновича у 60 рр. ХІХ – на початку ХХ ст. була поборником українського національного відродження, авангардом історичної науки, стала провідною в дослідженні особливостей життєдіяльності дітей окремих регіонів, в тому числі Поділля. Хоча дослідження київських вчених не стосувалися суто педагогіки Поділля, а більше історії, все ж вони мали значення для вивчення народної педагогіки.

Сам В. Антонович, окрім численних публікацій документів з історії Поділля в ряді томів «Архива Юго-Западной России», здійснив протягом 60–90-х рр. ХІХ ст. фольклорно-етнографічні і археографічні експедиції в різні повіти Подільської губернії. Одноосібні експедиції здійснювали й інші науковці. О. Афанасьєв-Чужбинський під час подорожі по Подністров'ю зробив описи окремих аспектів культури і побуту українського і молдовського населення південних районів губернії. На

дослідження Поділля були зорієнтовані й інші учні та послідовники В. Антоновича – М. Білінський, С. Венгрженевський, О. Неселовський, Є. Сіцінський, І. Шипович, М. Яворовський та ін.

Наступним кроком у етнографічних дослідженнях в Україні стало відкриття у Києві у 1873 р. Південно-західного відділу Російського Географічного Товариства, на чолі якого став П. Чубинський. Відкриття відділу стало логічним наслідком здійснених П. Чубинським масштабних народознавчих студій та видання «Трудів». З діяльністю київського відділу Російського Географічного Товариства дослідники пов'язують початок періоду «українського науково-культурного самовизначення» [1]. Адже на відміну від інших регіональних товариств Російського Географічного Товариства, Південно-західний мав національний «український характер». Офіційно відділ створювався для всіх п'яти губерній Київського навчального округу і ставилося завдання етнографічного дослідження цього краю, вивчення його трьох основних етнографічних типів – українського, польського, єврейського і тих умов, в яких їм доводиться жити.

За час діяльності в Києві Південно-західного відділу Російського Географічного Товариства ним для збирання фольклорно-етнографічного регіонального матеріалу була створена густа кореспондентська мережа, велася активна робота з подільськими товариствами. Серед кореспондентів відділу було чимало подолян М. Білінський, А. Димінський, М. Симашкевич, М. Яворовський та інші, які регулярно надсилали етнографічні матеріали з краю. У багатьох випусках «ПГВ» Південно-західний відділ Російського Географічного Товариства розміщував свої програми для дослідження та вивчення місцевого населення (походження, фізичні особливості, побут, традиції, звичаї, обряди, вірування, прикмети, повір'я, народні знання, мовні особливості, усна народна творчість, мистецтво). Одна з таких була найбільшою за обсягом краєзнавчою програмою того часу, складалася з 9 розділів і передбачала зібрати, крім етнографічних, антропологічні, мовно-лінгвістичні, історичні та інші дані. Чи не вперше в програму обстежень включалися пункти, що мали характеризувати народно-педагогічну культуру населення («Поняття народу про сім'ю, суспільство, державу і людство», «Мораль і громадська думка», «Громада», «Ігри та ігрища» тощо). Через два роки вийшло друге видання цієї ж програми у збільшеному обсязі.

Відділ розгорнув також широку видавничу діяльність. Серед матеріалів, виданих при безпосередньому сприянні відділу, що стосуються Поділля, особливо цікаві роботи В. Борисова і П. Чубинського «Календарь Юго-Западного края на 1873 год» з етнографічною характеристикою Подільської губернії, П. Гільтебрандта «История, география и этнография Подолии», «Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова» (два томи 1874–1875 «Малорусские

народные предания и рассказы»), збірка прислів'їв і приказок М. Номиса та (1876) М. Драгоманова, в яких були використані записи з Поділля (зокрема зібрання прислів'їв і приказок та інших фольклорних матеріалів С. Руданського), в «Записках» була надрукована етнографічна робота подолянина М. Білінського «Пісня про панщину». Етнографічні описи відділу здебільшого зберігаються у фондах Інституту Рукопису НБУ ім. В. Вернадського.

Після закриття відділу більшість матеріалів з Поділля залишилась неопублікованою. Серед рукописів особливого інтересу набули «Этнографические сведения о жителях западной окраины Подольской губернии», «Географические историко-археологические, этнографические и статистические сведения о селе Осташковцах Проскуровского уезда Подольской губернии» П. Волошановича, збірки пісень, записаних на Поділлі А. Димінським та ін.

Як бачимо, Південно-західний відділ зробив серйозну заяву на роль не лише регіонального, але й загальноукраїнського наукового центру. Проте, 1876 р. царським наказом від 6 липня за доносами членів відділу М. Юзефовича та В. Шульгіна, які звинувачували членів відділу у «пропаганді замаскованого соціалізму і сепаратизму» відділ було закрито. Неодноразові спроби відновити роботу відділу виявилися безуспішними. Та, незважаючи на такий короткий строк діяльності, і Комісія, і відділ Російського Географічного Товариства у Києві здійснили значний вплив на подальший розвиток народознавчих досліджень на Поділлі, формування історико-краєзнавчої інфраструктури, підготовки кваліфікованих кадрів науковців і великого загалу етнографів, удосконалення методики і розширення тематики наукових етнографічних інтересів.

XIX – початку XX ст. все частіше з'являлися описи окремих сторін виховання дітей на основі матеріальної культури подолян. У дослідженнях етнографів переважає описовість у викладенні фактичного матеріалу. Лише публікації деяких авторів містять аналіз етнографічних фактів. Наприклад, у статтях Х. Ящуржинського з календарної обрядовості (весняної, купальської) автор намагається простежити в обрядах відгомін аграрних язичницьких культів, частково осмислених та трансформованих в дусі християнської релігії. Щодо родинної обрядовості, то одні автори надавали перевагу опису самих обрядів, інші – пісенному матеріалу.

Таким чином, в українській етнографії з середини XIX ст. виразно утвердився і розвивався демократичний напрям досліджень. Вищезгадані українські наукові центри стали практично рушійною силою в організації етнографічних досліджень на Поділлі, залучивши місцевих етнографів та науковців до спільної широкомасштабної роботи з вивчення традиційної культури населення регіону. Місцеві подільські дослідники в 90-х рр. XIX ст. поглибили наукові традиції своїх попередників, розширили

наукові зв'язки з іншими осередками, стали активними кореспондентами не лише подільських, а й центральних часописів, а також різних періодичних видань Росії. Окрім того, на дослідження елементів народної педагогіки та їх аналіз впливали світоглядні течії наукових шкіл, які відзначалися спільністю поглядів, методів дослідження, успадкуванням основних концепцій різних поколінь їхніх представників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дабижа В. Д., Метлинський А. Л. Программа для этнографического описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1854. – Т. V. – 36 с.
2. Журавський Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений. – К., 1864. – С. 78.
3. Кравець О. М. Діяльність М. Максимовича в галузі етнографії. – К., 1864. – С. 45.
4. Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876–1880. – Т. 1–3.
5. Сумцов Н. Ф. Этнографизм М.Максимовича // Этногр. обозр. – 1913. – Кн. 98–99. – С. 88–102.
6. ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф. І. – Спр. 1485-1493, 24707, 24810, 24902, 24927-24928, 25058, 25063-25066, 25082; Ф. 36. – Спр. 709–713